

Een vroeg-landschappelijke wandeling over Vijverberg bij Arnhem

Jan Holwerda

Aan de noordwestzijde van Arnhem doorsnijdt de Amsterdamseweg het landgoed Ligtenbeek of Lichtenbeeck, zoals het ooit heette. Meer recent wordt met Lichtenbeek het deel ten zuiden en met Vijverberg het deel ten noorden van de weg aangeduid.¹ Om de vroegere eenheid op een andere wijze aan te geven, Ligtenbeek ontleent haar naam aan een spreng op het tegenwoordige Vijverberg. Van een watermolen lijkt nooit sprake te zijn geweest, het geheel van sprengkop, sprengenbeek en vijvers vormde waarschijnlijk altijd een parksieraad. Verder was het water ooit de 'rode draad' voor een aaneenschakeling van vroeg-landschappelijke elementen. In het navolgende wordt deze 'rode draad' opgepakt en wordt de wandeling van toen geschetst aan de hand van tekstfragmenten uit dagboeken en reisverslagen. De wandeling is vandaag de dag nog steeds te maken: de waterloop is nog steeds te volgen en met de tekstfragmenten en gelijkende voorbeelden uit de omgeving valt voor te stellen wat er toentertijd te zien is geweest.

Omstreeks 1651 verkrijgen Willem Craeyvanger (1616-1659)² en Bernt Harscamp³ de gronden van het latere Lichtenbeeck in erfpacht, en wordt een hoeve gebouwd. Harscamp ontdekt aan de overzijde van de weg, op het latere Vijverberg, rijke waterwellen en verwerft deze gronden in 1685.⁴

Na de familie Harscamp en de familie Sandijk⁵ en erfgenamen, wordt Mr. Everhard Jacob Brantsen (1708-1764), getrouwd met zijn nicht Elisabeth Johanna Beatrix Tulleken (1716-1762)⁶, in 1741 eigenaar.⁷ Naast het agrarisch bedrijf is er sprake van *een commodieus getimmer of verblijf voor den eigenaar, met een grooten hof en een stallinge, twee loopende vijvers, alles myt zijn opgaande boomen, ackermael en verdere houtgewassen.*

In 1764 (na de dood van haar vader) erft Elisabeth Brantsen (1743-1826) Lichtenbeek. Elisabeth huwt in 1771 met Gijsbert van Hasselt (1734-1801), telg uit het Zutphense regentengeslacht van die naam.

Afb. 1. De Lichtenbeeck, anoniem circa 1740 (Gelders Archief, 1551-GM 08576).

Vroeg negentiende-eeuwse kaarten als die van De Man (1802-1812)⁸ en het Kadastraal Minuutplan⁹ (afb. 2) laten zien dat Lichtenbeek een grote geometrische aanleg kende, met een lange toegangslaan voor en een sterrenbos achter het huis. Gezien de stijl lijkt het waarschijnlijk dat deze aanleg ten tijde van Everhard Jacob Brantsen tot stand is gekomen, dus voor 1764. Dezelfde kaarten tonen een landschappelijke aanleg op Vijverberg en direct rond het huis Lichtenbeek, de laatste als het ware ingeklemd tussen de al genoemde geometrische delen. Het zal onder Elisabeth Brantsen en Gijsbert van Hasselt zijn geweest dat de landschappelijke aanleg tot stand kwam. Of te wel een aanleg van na 1764 en waarschijnlijk voor circa 1800. Gijsbert sterft namelijk in 1801 en Elisabeth is dan al bijna 60. Tekstfragmenten uit dagboeken en reisverhalen schetsen een en ander over met name de aanleg op het latere Vijverberg, onderwerp van dit artikel. De aanleg van Vijverberg is als vroeg-landschappelijk te duiden aangezien het op afstand van het huis ligt, men er een uitgebreid netwerk van kronkelende wandelpaden op een relatief klein oppervlak vindt en het meerdere tuinsieraden kent, waarbij de sierkluis (kluizenaarshut), in ieder geval al in 1793 wordt genoemd.

Bronnen

Omdat de te schetsen wandeling leidend is en de gebruikte tekstfragmenten uit verschillende bronnen komen en door elkaar gebruikt worden, is het goed eerst de belangrijkste bronnen op een rijtje te zetten.

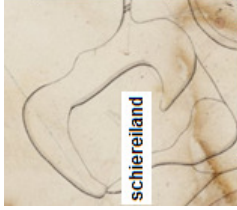
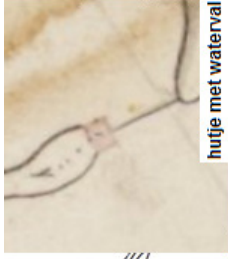
Allereerst is er het dagboek dat Otto van Eck (1780-1798), geboren in een welgestelde regentenfamilie, van 1791 tot 1797 bijhoudt.¹⁰ Het dagboekschrijven was een verplichting opgelegd door zijn ouders, naar de nieuwste pedagogische inzichten. Zelfinzicht en zelfdiscipline moesten op deze wijze worden ontwikkelt, en die ontwikkeling was vervolgens voor de ouders via meelesen te controleren. In het dagboek noteert Otto van Eck een logeerpartij bij oom en tante Van Eck op Mariëndaal (te Arnhem), in augustus 1793.¹¹ Meerdere buitenplaatsen worden bezocht, zo ook het aan Mariëndaal grenzende Lichtenbeek. De moeder van tante Van Eck was overigens ook een Brantsen.

Op 4 *july 1807*, doen koopman Daniel Boissevain (1772-1834), zijn zwager en scheepsreder Carel Faber (1767-1813) en hun echtgenotes Ligtenbeek aan tijdens *Een Plaisir Reysje* [vanuit Amsterdam] *door Gelderland na Cleef en terug*.¹²

Nog eens zes jaar later, veel uitgebreider en gedetailleerder, komt Lichtenbeek naar voren in het reisverslag uit 1813 van de huwelijksreis van Jkvr. Maria Catharina Gallé (1788–1862) en notaris Nicolaas Esser Meerman (1777-1851). De titel *Een uitstapje in de environs van Arnhem* moge duidelijk zijn.¹³ In dezelfde periode bezoekt ook Willem de Clercq (1795-1844) Lichtenbeek. In zijn beroemde dagboeken (1811-1830) doet Willem in de derde persoon verslag van een zesdaags reisje door Gelderland (augustus 1815).¹⁴

Tot slot is er het boekje *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland*, een succesvol werk met vijf drukken tussen 1820 en 1836.¹⁵ Hierin beschrijft de boekhandelaar-uitgever, archivaris-geschiedschrijver Isaac Anne Nijhoff (1795-1863) een drietal wandelingen rond Arnhem. In de tweede wandeling wordt onder andere Lichtenbeek bezocht.

*Afb. 2. Nagetekend Kadastraal Minuutplan met details uit origineel Minuutplan (noorden links).*¹⁶

schiereiland

goudvisvijver?

hutje met waterval

watertrap

bru

huis

grot bij sprengkop

eiland met toegangsbrug en hermitage

De wandeling

Startpunt van de wandeling is de sprengkop, gelegen achter de in 1873 gebouwde woning met de naam De Vijverberg.¹⁷ Een kleine woning die opvalt door kenmerkende neogotische spitsboog-vensters en het kleine balkon aan de straatzijde. Net voorbij deze woning, tegenover de oprit naar het koetshuis van Lichtenbeek, biedt een klaphek anno 2011 toegang tot Vijverberg. Hiervandaan dient men eerst terug te lopen richting de genoemde woning, naar de sprengkop.

Ook Gallé en Esser Meerman starten hun wandeling bij de sprengkop en aldaar daalden [ze] af naar de grotten of souterrains, welken 40 passen door de grond gegraven zijn, doch welke spelonken ons meer akelig dan vrolijk toeschenen. De Clercq spreekt eveneens over *eene onderaardsche gang met schone uitzichten over 't water*. Nijhoff op zijn beurt is het meest uitgebreid en beschrijft de plek en de sfeer: een *kunstig gemaakt grotwerk, onder hoog geboomte. Langs eenen donkeren gang daalt men in hetzelfde neder, tot aan een klein vertrek, uitkomende aan eene beek, die zich, door de hoogten, welke haar aan beide zijden insluiten, met moeite den weg schijnt te banen: het flauwe licht, door de opening tussen de beide heuvels doorgelaten, nog gedeeltelijk onderschept door het heestergewas, dat de beek omzoomt, doet eene bevallige werking in dit onderaardsch verblijf, waar in den zomer de verkwikkelijkste koelte heerscht*.¹⁸

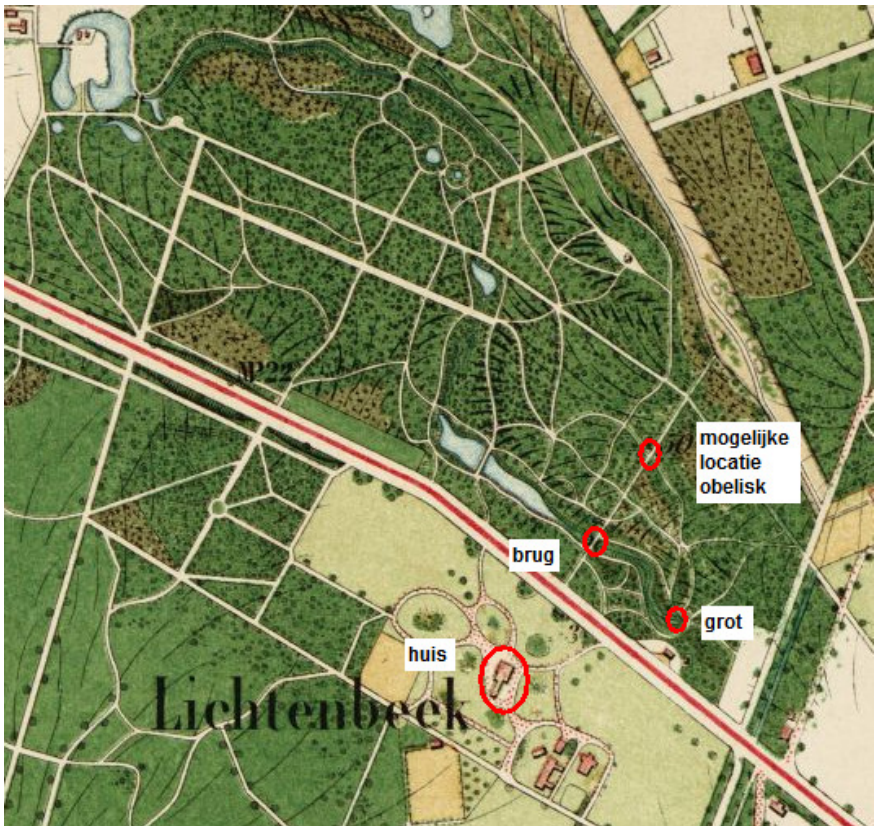
Het al genoemde Kadastraal Minuutplan laat op deze plek, De Hel genaamd, een bouwwerk met een V-vormige plattegrond zien.¹⁹ Mogelijk om vanaf de ene zijde af te dalen tot het waterniveau en dan over de spreng te kijken, om vervolgens aan de andere zijde

weer naar boven te lopen en de wandeling langs de waterloop te vervolgen. Het waterniveau ligt overigens meters onder het maaiveld.

Het grotwerk bestaat niet meer, maar de diepliggende spreng ingesloten door grote grondlichamen en overwelft door hoog opgeschoten bomen nog wel. En via grotwerk afdalen tot het waterniveau en uitzicht over het water te hebben, daar valt op die plek wel wat bij voor te stellen. Voorheen waren aan beide zijden van de sprengbeek paden, nu enkel aan de zuidzijde.

Nijhoff vervolgt met *van dit grotwerk af loopen veelvuldige slingerpaden, over hoogten en laagten, op verschillenden afstand langs deze beek, en langs den vijver, in welken zij zich uitstort; zij brengen den wandelaar over eenen brug, waar hij, aan beide zijden, een streelend uitzigt geniet over eenen vijver.* Ook Gallé en Esser Meerman komen bij deze brug: *Hiervandaan begaven wij ons langs een kronkelend beekje, zeer diep gelegen, tot aan een dwarslaan, waar hetzelfde zich in een kolk verloor. Daar passeerden wij eene aardige brug en het achter ons gelaten terrein, op welker einde zich in 't verschiet een zeer fraaye obelisk vertoonde, terwijl wij ons oog lings af op een watergezicht, in welks midden een grote en zes kleinere fonteynen sprongen, wederzijds met kronkelende wegen, met een laan lieten wijden.*

De door Esser Meerman genoemde *zeer fraaye obelisk* stond mogelijk in de laan die zich in het verlengde van het nu niet meer bestaande huis, vanaf de Amsterdamse weg in noordoostelijke richting uitstrekt.²⁰ Deze locatie past bij de beschrijving van Esser Meerman en is passend bij een zicht vanuit het huis door een laan op een blikvanger. De in de *Topographische kaart van 1874* (afb. 4) door auteur aangeduide mogelijke locatie is aan de bovenzijde van een helling (zoals bleek bij terreinbezoek door auteur). De helling gaat in noordelijke richting over in vals plat. Zou een obelisk verderop in de laan staan, dan zou deze vanaf de brug steeds slechter tot niet meer zichtbaar zijn geweest.²¹ Overigens komt op dezelfde kaart het grote aantal slingerende paden naar voren, iets wat momenteel nog steeds in het veld waarneembaar is. Deels door de bestaande paden en deels door afgesloten paden die qua profiel nog duidelijk herkenbaar zijn.

Afb. 4. Detail van Topographische kaart der gemeente Arnhem, P.K.P.J. van Sloten 1874 (Gelders Archief, 0509-217A, noorden boven).

De vijvers en de sprengbeek moeten verder worden gevolgd. Vanuit de tweede (meest westelijke) vijver vervolgt het water zijn weg via de sprengenbeek. Dan komt men op een punt waar een hoogteverschil in de waterloop, 2 à 3 meter, door een watergoot of watertrap wordt overbrugd. Op het Minuutplan valt dit terug te vinden, maar geen van de gebruikte bronnen maakt voor deze plek gewag van een waterwerk in welke vorm dan ook. Iets verderop komen Gallé en Esser Meerman bij een aardig rustiek hutje, waaronder een souterrain als een kleine kamer met twee open deuren ter zijde en een grote opening in 't midden, en zoo dadelijk als wij daarin gezeten waren, werden wij verrascht door eene schone waterval, die tusschen de vloer van het bovenvertrekje en de zoldering

boven ons in éénen val nederviel en een zonderling gezicht opleverde, vooral daar men dezelve van achteren beziet, daar men die anders gewoon is van voren te bezichtigen. De Clercq heeft gemengde gevoelens bij deze plek: 'T geen ons het beste beviel was de intrede in een soort van grot alwaar men voor zich een stroom water van de hoogte van twaalf voet neder zag vallen het geruisch van het water het spelen der zonnestralen in het zelve en het daardoor veroorzaakte glinsteren der waterdroppen was verrukkend. Minder beviel ons het gezigt van buiten terwijl het water dan door een venster stroomde, 't geen noch met natuur noch met goeden smaak strookte. Nijhoff op zijn beurt is zeer neutraal met een ander meer eenvoudig grotwerk, over hetwelk zich een waterval, ter hoogte van zes of zeven voet, in een beekje uitstort.

Ook dit *hutje* of *grotwerk* staat op het Kadastraal Minuutplan. Een klein met rood aangegeven bouwwerk is te vinden op de overgang van het ene naar het volgende deel van de sprengenbeek. Het terrein kent aldaar ook nu nog een hoogteverschil met een cascade, dus een waterval door een

bouwwerkje is daar goed voorstelbaar.

Gallé en Esser Meerman vervolgen hun weg met: *Van daar wandelden wij langs een goudvisvijver, omringd van hoogstammige boomen, waarbij een rustiek bank geplaatst was, door vrolijke dreefjes en kronkelende weegjes van fraai kreupelhout en bosch, waar hier en daar een fraaie bank bij een waterplas (waarover men met aardige brugjes henen gaat) gevonden wordt.* De Clercq laat zich in gelijkende bewoordingen uit.

Door het water te volgen komen alle wandelaars uiteindelijk bij wat het hoogtepunt van de aanleg moet zijn geweest, de kluizenaarshut en haar

omgeving.²² Otto van Eck schrijft al onder *Donderdag 22 Augustus [1793] ...op de derde [buitenplaats, zijnde Lichtenbeek] heb ik niet veel aanmerkenswaardig gezien, als een zeer aardige hermitage met zijn huisje van mosch, zijn graf, etc. en de hermiet zelfs stond in zijn huisje in den bijbel te leezen en was zeer gelijkenend van hout gemaekt.*

Veel gedetailleerder is Boissevain. Te lezen valt: *een fraaye Hermitage met Menagerie uyt Wortelen van Boomen zamengesteld. Verder op bezagen wy het Kerkhof van den Heremiet met verschillende treffende Grafschriften, deszelfs Kapel en Tuyn en zagen den Heremiet zelve by het leezen in een Boek, in eene beweevende houding.*

Esser Meerman voegt weer andere details toe. Met mogelijk enige bewondering schrijft hij: *... tot wij eindelijk over een opslaande brug henen gingen, welke ons op een eilandje leide. Bij dezen ingang lazen wij eenige inscriptiën, terwijl men ons vervolgens eene hermitage aanwees, waarin zich een beweegbare hermiot bevondt, en welk eilandje strekt tot de afgezonderde verblijfplaats van den hermiot en waarop zich bevondt zijn kerkhof, zijn bidvertrek, een altaar, een scelet van een doode en vele grafplaatsen, alle voorzien van bijschriften, welke Gods heerlijkheid en de vergankelijkheid des menschelijken levens ter beschouwing en aandenken voorstelden.*

Op zijn beurt denkt De Clercq heel anders over het eiland en haar aankleding, effectbejag is het: *Zoo zeer ons dit alles echter behaagde [het eerdere vanuit het huisje door de waterval kijken] zoo zeer mishaaagde ons eene soort van hermitage met twee elendige hutjes, waarin de afbeeldsels van Menno en Paracelsus een knikkende pop en een groot getal opschriften die meer vroom als dichtertlijk waren en ons om dus te spreken walgden daar deze heilige opschriften overal als uithangborden van kroegen geplaatst waren. Eene smerige hut waar wij uitgebrande kaarssen en een kartonnen doodshoofd vonden bekroonde dit tefreel zoo dat wij deze hermitage zochten te vergeten en verder Lichtenbeek met dankbaar genoegten verlieten.*

Naast *inscriptiën, bijschriften en opschriften* buiten, werd ook in de hermitage van *Burg. Brantsen op de Ligtenbeek* zelf een tekst aangetroffen, een lang

gedicht getiteld *Ter verdediging van mijnen afgezonderden levensstand*.²³ Het begon en eindigde met de regels:

Gaa, Wandelaar!

Gaa mijn hut voorbij

Beklaag mijn éenzaam leven –

't geen ik genieten mag, derft gij,

Wij leven kort, straks sterven wij,

Om rekenschap te geven.

Mogelijk dat enige jaren later veel alweer verdwenen was. Nijhoff blijft namelijk wel erg beperkt in zijn schets van dit deel van de wandeling. Hij noemt het eiland met *eene smaakvol aangelegde hermitage*, maar geeft geen andere details.²⁴ Verder geeft hij aan dat dit eilandje *grenst zeer gepast aan een uitgestrekt dennenbosch*.

Het Kadastraal Minuutplan geeft ook deze plek weer. Aan de westelijke grens van Vijverberg is een rondlopende gracht, met dus een eiland, te vinden. Een brug biedt toegang en twee bouwwerkjes (de hutjes?) staan in rood aangegeven. Ook nu nog is deze plek terug te vinden. Een ieder zal bij Vijverberg en het woord eiland in eerste instantie denken aan de waterpartij en het schiereiland met het waarschijnlijk rond 1900 gebouwde huis *'t Eilandje*.²⁵ Maar direct ten zuiden hiervan is nog een eiland te vinden, zij het een eiland binnen een drooggevalle gracht. Dit is het eiland waarover Esser Meerman en De Clercq spreken. En tot op heden is de vorm van de gracht, dus ook van het voormalige eiland, nog steeds die als op het Kadastraal Minuutplan.

Van hieruit kan men via verschillende paden of wegen terugkeren. Esser Meerman schrijft hoe ze dan bij het nu niet meer bestaande huis komen. Een

huis met een bloemperk, in hetwelk wij den heer Brantsen aantreffen, een achtenswaardig grijsaard, doch als een kwakzalver opgetooid, hebbende een pet op met zilver omboord, een buis van groen en bruin gestreept goed, een grijze broek met zwarte slobkoussen, terwijl hij roode sayette handschoenen, zoo het scheen voor de jicht, aanhad, wordende door denzelve met een vriendelijk goeden dag begroet. De wandeling van Gallé en Esser Meerman eindigt tenslotte met een kopje thee bij de tuinmanswoning en zicht op een antieke koepel langs den weg en vervolgens verlieten [zij] deze plaats, welke, hoezeer niet mooier, ons echter vreemde en nieuwe gezichten opgeleverd hadt.

Omgeving

Of een architect verantwoordelijk is voor de vroeg-landschappelijke aanleg van Vijverberg is niet bekend. Dus ook een naam ontbreekt. Wel kan er iets gezegd worden over de omgeving: de omgeving van de buitenplaats in fysieke zin en de sociale omgeving zijnde de eigenaren.

De eigenaren Brantsen, Tulleken en Van Hasselt stammen uit regentengeslachten en maken deel uit van het regentenpatriciaat van Arnhem en Zutphen. Geslachten en een regentenklasse met veel functies, invloed en grondbezit, onder andere buitenplaatsen.²⁶ Overigens behoorde ook het al eerder genoemde geslacht Van Eck tot het regentenpatriciaat van Arnhem.

De eerste Brantsen op Lichtenbeek, Everhard Jacob (1708-1764), is een zoon van Hendrik Brantsen (1655-1742) en Nalida (Naleken) Everwijn (1661-1737). Hij heeft drie oudere broers: Mr. Johan (1699-1774), Willem Reinier (1701-1789) en Mr. Hendrik Willem (1704-1786).

Gedurende de zeventiende eeuw en erna wordt bezit van een buitenplaats binnen het regentenpatriciaat haast gemeengoed. De buitenplaatsen van de gebroeders Brantsen in Arnhem en directe omgeving illustreren dit: Johan koopt Mariëndaal in 1735 en laat er rond 1740 een huis bouwen en erft Huis Hulkestein in 1742 (?); Willem Reinier erft in 1742 Rhederoord in De Steeg en laat er in 1745-1746 een huis bouwen; Hendrik Willem koopt in 1741 Zypendaal, en in 1757 het aangrenzende Gulden Bodem, en laat in 1762-1764 het nog bestaande huis Zypendaal bouwen; en Everhard Jacob koopt Lichtenbeek in

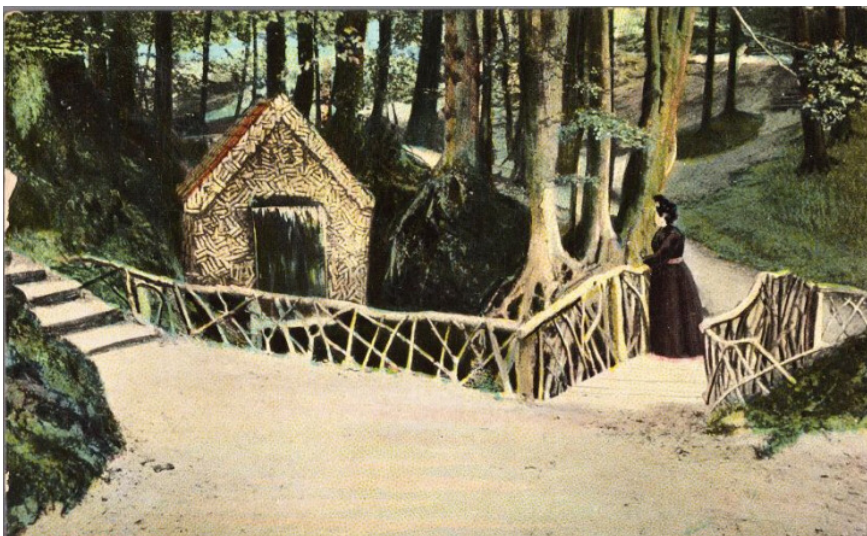
1741. Via vererving blijven al deze buitenplaatsen in ieder geval voor wat de volgende generatie betreft nog binnen de (schoon)familie.²⁷ De opsomming van bezittingen van de broers Brantsen en de aanschaffaren laten wederzijdse beïnvloeding of inspiratie vermoeden. Mogelijk geldt dat ook voor de aanleg en parkinvulling van de verschillende buitenplaatsen.

Maar Lichtenbeek maakt niet alleen deel uit van de serie Brantsen-buitenplaatsen, rond Arnhem ligt een complete landgoederenzone. Dit blijkt al uit de vijf gebruikte bronnen. Deze beperken zich in hun wandelingen niet tot enkel Lichtenbeek. Van Eck bezoekt Mariëndaal, *Doreweerd*, *Eierhaeg* (De Duno) en een drietal niet benoemde *buitenplaatsen* waarvan Lichtenbeek er een is. Boissevain, Faber en aanhang wandelen over *Ligtenbeek*, *Roosendaal*, *Beekhuys*, Biljoen, *Angelensteyn* (Angerenstein), *Klaarenbeek*, *Duunoog* en *Reederoort*. Gallé en Esser Meerman doen Overbeek, Biljoen, Beekhuizen, Rosendaal, *Anglestein* (Angerenstein), *Clarenbeek*, Hartjesberg en Sonsbeek, en Lichtenbeek aan. De Clercq loopt op *Ligtenbeek*, Sonsbeek en Hartjesberg, *Angelenstein*, *Beekhuijzen*, *Rozendaal*, *Rederoord* en Biljoen. En tot slot struint Nijhoff over tientallen buitenplaatsen, van Wageningen tot Dieren.

Van deze buitenplaatsen zijn meerdere ook nu nog bekend of zelfs beroemd. En uit de reisverslagen blijkt Lichtenbeek dus in dat rijtje thuis te horen. Lichtenbeek was blijkbaar een buitenplaats die je aan hoorde te doen; een buitenplaats die er destijds toe deed.

De vele buitenplaatsen en tuinsieraden in de regio maken het mogelijk om de tekstfragmenten betreffende Vijverberg te larderen met beelden uit de directe omgeving. Het is zeer goed mogelijk dat parkinvullingen uit de regio een inspiratiebron voor Lichtenbeek vormden of vice versa.

De beschrijving *eene schone waterval, die tusschen de vloer van het bovenvertrekje en de zoldering boven ons in éénen val nederviel* roept een beeld op wat decennia later op Laag Oorsprong te Oosterbeek te zien is. Een bouwwerkje dat het grothuisje heet. Een huisje waar het water door de gevel valt en wat is opgebouwd uit misbaksels afkomstig van de steenfabriek in de Rosandepolder.²⁸

Afb. 7. Het grothuisje van Laag Oorsprong (Oosterbeek), circa 1900. Collectie auteur.

Het grothuisje opgebouwd uit misbaksels blijkt ook nog een voorganger te hebben. Boissevain ziet op *den Oorsprong een klyn Huysje waar boven uyt is vlietende een fraaye Cascade als een heldere Spiegel met rand er om, zynde het gesigt daar op en daar in, meede allersomberst. Een grot waarin men het water over zig heen ziet storten* verhaalt ook Jacomina Scheltema-van Nijmegen in haar reisjournaal uit 1799.²⁹ Maar ook schrijft zij dat op *de Oorspronk een Hermitage is met hetgeen daarin behoort* (wat *daarin behoort* behoeft schijnbaar geen toelichting, die kennis zal gemeengoed zijn).

In het verlengde van de opmerking van Jacomina is de hermitage van Vijverberg het tweede parksieraad dat beelden oproept. Aan de zuidelijke Veluwezoom was de hermitage van Vijverberg niet enig in haar soort.

Van west naar oost is er allereerst de hermitage in het cascadedal nabij kasteel Doorwerth, bekend van een tekening uit circa 1790.³⁰ Een grotachtig gebouw, onder een tegen een helling oplopende trap, aan de rand van een vijver en met uitzicht over het water. De al genoemde hermitage op de *Oorspronk* is de tweede.

Afb. 8. Een voorbeeld van een kluizenaarspop: Albertus Quintus van Fogelsangh State (Veenklooster). Een eerdere versie was vernield en werd in 2005 door deze nieuwe pop vervangen. Foto Aly Westra - van der Mark.

In Velp is er sprake van een volgende hermitage, op Overbeek. Dit blijkt uit de aangifte van inbraak door de tuinman van Overbeek, in september 1808. De aangifte meldt dat in het zogenaamde *Hermiete huisje Le père Heremite in 't tweede gemak* lag en een donker bruinachtige peije jas of rok, waarmede het beeld, of den zoogenaamde *Hermiet in de Hermitage ... onlangs nieuw is gekleed* geworden, welke aan dat beeld is uitgetrokken en medegenomen.³¹ Op Overbeek duikt overigens de eerder genoemde naam Van Eck opnieuw op. Eigenaar van Overbeek is Samuel baron van Eck (1779-1843). Onder hem kwam omstreeks 1800 de landschappelijke aanleg, en daarmee waarschijnlijk ook de hermitage, van Overbeek tot stand.³²

De hermitage van Rhederoord (De Steeg) is het vierde voorbeeld in de directe omgeving. In de omgeving qua ligging, maar ook nog eens binnen de familie. Rhederoord heeft namelijk als eigenaren een neef en een nicht van Elisabeth Brantsen van Lichtenbeek. Het betreft Derk Willem Abraham Brantsen (1742-1808) en zijn volle nicht Gerhardina Abigael Agatha Brantsen (1744-1819), die in 1766 met elkaar trouwen.³³ In 1789 worden zij eigenaar van Rhederoord.

Vervolgens maakt Johan Philip Posth (1763-1831), waarschijnlijk in 1797, een vroeg-landschappelijk ontwerp voor een westelijk deel van Rhederoord. Op de *Caart van een stuk heide veld, gelegen agter de Bauwerij De Kluijs genaamt* wordt deze hermitage met haar directe omgeving gedetailleerd verbeeld.³⁴ De kluizenaarshut stond op een perceel met de naam *Rondeel* en niet, hoe mooi de overeenkomst ook moge zijn, op een perceel aangeduid met *Cluys* of *De Kluijs*. Dat perceel lag wat zuidelijker, vandaar ook de aanduiding *agter...De Kluijs* in de titel van het ontwerp.³⁵

Het werk van Posth op Rhederoord moet naar aller tevredenheid zijn geweest. Enige jaren later, van 1803 tot ongeveer 1810, is hij namelijk werkzaam op Zypendaal. En Zypendaal is dan eigendom van Gerard Brantsen (1772-1814), de tweede zoon van de Brantsens van Rhederoord.³⁶

Tot slot zijn er de hermitages van Biljoen en Beekhuizen, beide te Velp. De hermitage in het park van Biljoen is bekend door een ets die Christian Henning circa 1790 maakte: *gezicht op een cascade met Hermitage en Chinese brug, in het park van Biljoen*. Beekhuizen, het overpark van Biljoen, kende ook een hermitage. Truitje van Hogendorp vermeldt deze in haar dagboek, onder 21 september 1887. Ook kende Beekhuizen een kluizenaarsboom. En waar bij Vijverberg over een kluizenaarspop wordt gesproken, kende Biljoen of Beekhuizen de overtreffende trap: een levende *hermiet* verbleef aldaar. Het rekeningenboek (1772-1792) van Johan Frederik Willem baron van Spaen (1746-1827) vermeldt namelijk op 1 *mey* 1798: *geleent aan Hermiet Jan Gartsen f10,-*. Daarnaast zou er op Beekhuizen sprake zijn geweest van een houten heremiet die via een mechaniek met zijn hoofd knikte en met zijn houten arm naar een staande doodskist met de tekst *Memento Mori* wees.³⁷

Bij verder inzoomen blijkt Vijverberg meer overeenkomsten met Beekhuizen te hebben. Biljoen en Beekhuizen zijn namelijk ook de locaties die zich direct opdringen als er in de tekstfragmenten betreffende Vijverberg over *inscriptiën*, *bijbschriften* en *opschriften* wordt gesproken. Op de tekstborden van Biljoen en Beekhuizen stonden teksten in dichtvorm, van klassieke en moderne schrijvers. Geïdealiseerde landschapsbeschrijvingen en beschrijvingen van verschillende gemoedsgesteldheden en stemmingen in het Frans (Delille en Rousseau), het

Latijn (Petrarca en Virgilius) en in het Nederlands (Elisabeth Maria Post en Dirk van der Loo). Tekst en locatie moesten elkaar wederzijds beïnvloeden. De plaats van een tekstbord moest het gedicht een hoger waarheidsgehalte geven en de tekst gaf richting aan de associaties die de plek moest oproepen.³⁸

Afb. 9. De hermitage van Rhederoord (De Steeg), detail van Caart van een stuk heide veld, gelegen agter de Bauwerij De Kluijs genaamt, J.P. Posth [1797] (Gelders Archief 1510-0452-AKV711).

Een ander fragment over de hermitage van Beekhuizen doet op haar beurt aan de gangen van de grot van Vijverberg denken. In het reisjournaal van Jacomina Scheltema-van Nijmegen, staat dat men de hermitage *door een souteryn* binnen kan gaan en *men heeft daar twee ingangen onder de grond, waar in het stik donker is, zoo dat men met moeite de uytgang kan vinden*.³⁹ Boissevain bevestigt een en ander met *frappeerde ons de fraaye grot, onder een berg geheel met Mosch bedekt, en waar uyt men door een venster op een Beek met*

*springende fontyn ziet; dees Grot is zeer somber en afgeleegen...Wy kwamen uyt deze Grot door een zeer donkeren en naauwen gang aan de andere zyde. Een laatste fragment over onderaardse gangen op Beekhuizen komt uit de Kleefse krant *Der Clevische Zuschauer*⁴⁰ van augustus 1792. Onder de *titel Ueber Arnheims Gegenden* staat in briefvorm een verslag van een wandeling van Arnhem naar Rozendaal en Beekhuizen.⁴¹ De betreffende zinsnede luidt: ...bey einer andern Grotte .. einen Fall von etwa 10 Fuss hatte; dafür war sie aber auch hinter dem fallenden Wasser mit einem Durchgange versehen, der etwa 10 bis 15 Schritt unter der Erde an der andern Seite des Baches auf einen kleine Höhe des ostwärts angränzenden Berges führte...*

Tot slot nog twee laatste gelijkende tuinsieraden: de watertrap en het watergordijn. Op Beekhuizen kon men zowel achter de grote als de kleine waterval langslopen en door het watergordijn kijken. Verder kende Beekhuizen een cascade waar water over 22 treden stroomt. En net als op Vijverberg is de wandeling op Beekhuizen ook 'opgehangen' aan de sprengenbeek.

De meer of minder aansprekende overeenkomsten van Vijverberg met Beekhuizen laten vermoeden dat Vijverberg geïnspireerd is door Beekhuizen. Op veel kleinere schaal, minder indrukwekkend, maar blijkbaar wel met veel gelijkenissen. Inspiratie kan enkel opgedaan worden door bezoek en laat ook daar een detail voor gevonden zijn.

Op 29 augustus 1790 wordt Beekhuizen officieel geopend. In de hermitage van Beekhuizen lag een gastenboek, de *Lijste der Personen, die de Grote Cascade van Biljoen in Beekhuizen met hun bezoek vereert hebben*. Deze lijst start met 29 aout 1790. Een maand later, onder 29 sept 1790, zijn de namen van onder andere H. Brantsen, W.R. Brantsen en G. van Hasselt te vinden. Deze G. van Hasselt is vrijwel zeker Gijsbert van Hasselt van Lichtenbeek. Te meer daar hij dan in gezelschap van zijn zwagers is, Mr. Hendrik Brantsen (1739-1823) en Mr. Willem Reinier Brantsen (1752 -1820).⁴² Mogelijk volgde daarna een aanleg op Vijverberg met als resultaat de eerste vernoeming in 1793.

Misschien is Vijverberg te zien als klein Beekhuizen. Dan is het mogelijk een mager aftreksel van Beekhuizen, maar wat de hermitage betreft lijkt het

Beekhuizen te overtreffen. De Vijverbergse tekstfragmenten tezamen geven namelijk het beeld van een ensemble. Een ensemble bestaande uit een eiland met een hefbrug en op het eiland een hermitage als een huisje van mos met daarin inscripties, een kartonnen doodshoofd en een houten beweegbare heremiet die bijbel staat te lezen. In een bidvertrek? Of staat dat bidvertrek op het kerkhof (op hetzelfde eiland) met skelet en graven met bijschriften? Ook andere inscripties⁴³ zijn op het eiland te vinden, net als twee hutjes met afbeeldingen, beelden of afgietsels van Menno⁴⁴ en Paracelsus.⁴⁵ De hermitage is volgens de regels der kunst geplaatst in een afgelegen deel van het park, op een donkere plek omgeven door naaldhout⁴⁶, verwijzend naar melancholie, eenzaamheid, duisternis en dood.⁴⁷ Maar in dit geval wel een plek met een overdadige aankleding. Overdaad schaadt, lijkt het oordeel van De Clercq. Gelijktijdig is het toch ook, zij het wel heel rijk, een ensemble volgens het boekje, of beter gezegd, volgens het voorbeeldenboekje.⁴⁸

Een boek als bijvoorbeeld *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802-1809) van Gijsbert van Laar (1768-1820). De opmerkingen van Otto van Eck uit 1793 maken echter duidelijk dat de hermitage met haar aankleding al een tiental jaren bestond voor het eerste katern van het *Magazijn* verscheen. In dit verband is overigens een advertentie uit *Floralia* van 1880 wel heel aardig: de tuinbaas van Lichtenbeek biedt een exemplaar van *Van Laar's afbeeldingen van Tuinsieraden en Aanleggen* ter overname aan.⁴⁹

Binnen een ensemble als hierboven geschetst, en in een landschapspark in het algemeen, was ook wel eens sprake van levende stoffering. Denk aan de eerder genoemde levende *hermiet*

van Biljoen.⁵⁰ Lichtenbeek moest het met een kluizenaarspop stellen, dus van levende stoffering van het landschapspark was hier geen sprake. Hoewel, mogelijk niet zo bedoeld, maar de eerdere beschrijving van *den heer Brantsen als een kwakzalver opgetooid* doet wel aan levende stoffering denken.

Ter overname aangeboden:
 een exemplaar van
Van Laar's Afbeeldingen,
 van **Tuinsieraden en Aanleggen**, niet
 gebonden, doch zoo goed als nieuw, voor
 f 4.— Adres franco brieven G. C. BRONS
 ten huize van B. BRONS, tuinbaas huize
 „**LICHTENBEEK**” bij *Arnhem*. [579]

Tot slot, het waardeoordeel van De Clercq mag dan niet positief zijn: *Deze plaats is schoon aangelegen doch wat de vercierselen betreft dezelve zijn juist niet door den besten smaak ingeboezemd*. Toch, na een wandeling anno 2011 waarbij de structuren en patronen nog steeds zijn als die van 200 jaar geleden, de toenmalige vroeg-landschappelijke invulling ingekleurd wordt door de tekstfragmenten en met name het ensemble van de hermitage indruk maakt, is de afsluiting van Esser Meerman misschien wel het meest passend: *verlieten [wij] deze plaats, welke, hoezeer niet mooier, ons echter vreemde en nieuwe gezichten opgeleverd hadt*.

Met dank aan Wim Meulenkamp, Ciska van der Genugten, Eric Blok, Caroline Brouwer, Laura Fokkema en Amber Luttmer voor hun reacties op de eerste ruwe versie van dit artikel.

Noten

¹ Lichtenbeek en Vijverberg zijn in het bezit van Stichting Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen, sinds respectievelijk 1940 en 1932. Het terrein ten noorden van de Amsterdamseweg wordt met Vijverberg aangeduid sinds de bouw van de bosarbeiderswoning De Vijverberg (1873) aan dezelfde weg. SB4, *Waardering van lanen in het buitengebied van Arnhem-Noord*, Wageningen 2005.

² Ook geschreven als Wilhelm Craeyvanger, Wilhelm Craeyvenger en Willem Creyvenger. Willem was hopman van de schutterij St. Joost, lid van de Arnhemse Sint Nicolai Broederschap en rentmeester van Arnhem. A.J. van de Ven, *De oude buitenverblijven rondom de stad*, in S.J.R. de Monchy. *Arnhem zeven eeuwen stad*, Arnhem 1933, p. 187-223.

³ Ook geschreven als Bernard Harscamp. Bernt was luitenant van de schutterij St. Joost, burgemeester van Arnhem en lid van Gedeputeerde Staten. Van de Ven, 1933, p. 187-223

⁴ *De Navorscher. Een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer tuschen allen, die iets weten, iets te vragen hebben of iets kunnen oplossen*, deel 31 1881, p. 279.

⁵ De familie Harscamp en Lambert Sandijck worden genoemd in A.G. Schulte en C.J.M. Schulte-van Wersch. *Monumentaal groen: Kleine cultuurgeschiedenis van de Arnhemse parken*, Utrecht 1999, p. 56-58.

⁶ Hendrik Brantsen -de vader van Everhard Jacob Brantsen- en Beatrix Maria Brantsen -de moeder van Elisabeth Johanna Beatrix Tulleken- zijn broer en zus.

⁷ Gelders Archief, toegangsnummer. 2003 ORA Arnhem, inventarisnummer. 426 1737-1742, folio 242v-243v, 29 juli 1741. Hieruit blijkt dat na Lambert Adolfsen Sandijk (1659-), dochter Geertruijt Sandijk (1694-1731) eigenaar is. Na haar dood vererft Lichtenbeek op haar man Willem Hendrik de Greve (1698-1740) en hun kinderen. Na zijn dood vererft Lichtenbeek op zijn tweede vrouw Aleijda Geertruijt Bosboom en de kinderen uit beide huwelijken. Zij verkopen Lichtenbeek aan Brantsen-Tulleken.

⁸ M.J. de Man. *Topographische kaart van de Veluwe en de Veluwezoom* (1802-1812), Alphen aan den Rijn 1984.

⁹ <http://watwaswaar.nl: Kadastraal Minuutplan Gemeente Arnhem sectie G genaamd Ligtenbeek in een blad>. Het verzamelplan is gedateerd 1821.

¹⁰ Otto van Eck, Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Jeroen Blaak. *Het dagboek van Otto van Eck (1791-1797)*, Hilversum 1998.

¹¹ Van Eck, Baggerman, Dekker en Blaak 1998, p. 112.

¹² *Journal van Een Plaisir Reysje door Gelderland na Cleef en te rug van 2 July tot 19 July 1807. Gedaan door C. Faber en Huysvrouw, D. Boissevain en Huysvrouw, met Eigen Halve Kapwagen, Koetzier en Twee Paarden*, Stadsarchief Gemeente Amsterdam, toeg.nr. 394 Archief van de Familie Boissevain en Aanverwante Families, inv.nr. 1.4.1.4, 27. Ook in Charles Boissevain, *Onze voortrekkers. De geschiedenis van eenige leden der familie Boissevain*, Amsterdam 1906, p. 90-103.

¹³ Jhr. Mr. M.W. Snoeck (medegedeeld door), Een uitstapje in de environs van Arnhem September 1813 door N. Esser Meerman, *Bijdragen en mededeelingen der Vereeniging Gelre* 36 (1933), p. 145-158.

¹⁴ <http://www.historici.nl/retroboeken/declercq> met *Dagboek van Willem de Clercq 1811-1830*, Deel V (1815), p. 206-208.

¹⁵ Isaac Anne Nijhoff. *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland, of Geschiedkundige en plaatsbeschrijvende beschouwing van de omstreken der stad Arnhem*, Arnhem 1820. Gebruikt is een herdruk uit 1976, van de vierde druk uit 1828, p. 82-84.

¹⁶ A.H.G. Schaars en A.D.M. Veldhorst (eindred.). *Kadastrale atlas Gelderland 1832*, Arnhem 1986.

¹⁷ Amsterdamseweg 232, Arnhem.

¹⁸ Van der Aa gebruikt in zijn beschrijving van Lichtenbeek dezelfde bewoordingen en verwijst vervolgens naar Nijhoffs *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland*. A.J. van der Aa. *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden deel 7*, Gorinchem 1846, p. 296. De vijfde verbeterde druk van Nijhoff's *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland* uit 1836 laat de hele beschrijving (als in de vierde druk) van het grotwerk bij de sprengkop achterwege.

¹⁹ Ook de sprengkop op landgoed De Hemelsche Berg (Oosterbeek) werd De Hel genoemd. Een gelijkende naam is *hell Colck* of *helle kolk*: een vijver aan de voet van de helling van de Veluwezoom bij kasteel Doorwerth.

²⁰ De laan, tegenwoordig een pad, wordt genoemd in J. Craandijk. *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*. Deel 4, Haarlem 1879, p. 125. Met dank aan Wim Meulenkamp.

²¹ In de onmiddellijke nabijheid van deze locatie is een ondergrondse ijskelder met bovengronds een slechts driesteens hoog muurtje en een ijzeren dekplaat. Vriendelijke mededeling Ciska van der Genugten.

²² Anno 2011 kan hier een gedeelte van de sprengenbeek niet worden gevolgd. De reguliere paden voeren echter wel naar het genoemde, voormalige hoogtepunt van de wandeling.

²³ A.G. Schulte en C.J.M. Schulte-van Wersch, 1999, p. 57 ; helaas zonder bronvermelding.

²⁴ In de vijfde verbeterde druk van Nijhoff's *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland* uit 1836 wordt ook de hermitage niet meer genoemd.

²⁵ † Eilandje, *Dorpskrant Schaarsbergen; informatieblad van de Dorpsraad* 85 (1994), p. 4-5. Het artikel meldt ook dat de vijver in 1935 droog stond en er gras in groeide. Een artikel in *Algemeen Handelsblad* van 19 augustus 1858 vermeldt iets soortgelijks: *de smaakvolle waterleidingen en watersprongen ... bestaan op dezen oogenblik alleen in het geheugen of de verbeelding ... aangezien de wellen andermaal beneden den bodem der beekjes gezakt zijn*. Uit *andermaal* valt op te maken dat ook voor 1858 al vaker sprake was van het droogvallen van de waterlopen.

²⁶ Een getalsmatig voorbeeld van de macht van de Brantsens in het Arnhemse is de samenstelling van het Arnhems stadsbestuur van 1703 tot 1710. In die periode bestaat het stadsbestuur van twaalf schepenen uit vijf schepenen rechtstreeks uit de Brantsen kring en drie schepenen die aan de familie Brantsen verbonden zijn.

²⁷ Gérard Derks, Brantsen, een regentenfamilie en haar buitenplaatsen, in Elyze Storms-Smeets (red.). *Gelders Arcadië. Atlas van een Buitenplaatsenlandschap*, Utrecht 2011, p. 50-57; P.G. Aalbers, Het Arnhemse regentengeslacht Brantsen, *Arnhem de Genoeglijkste* 29-1 (2009, p. 32-46 ; C. Schulte, 'de Soete Ruste van een aangenaam Buijtenleeven'. De familie Brantsen en haar buitenplaats Zypendaal in Arnhem, *Arnhem de Genoeglijkste* 29-4 (2009), p. 138-157.

²⁸ Op Laag Oorsprong is in 2008 een nieuw op het oorspronkelijk bouwsel geïnspireerd grothuisje tot stand gekomen.

²⁹ Met dank aan Sandra Niessen voor foto's van betreffende pagina's uit *Journaal*

gehouden door de juffrouw Jacomina Scheltema gebooren van Nijmegen van Rotterdam over Utrecht, en een gedeelte van Gelderland, Overijssel Drenthe Gorningerland Friesland benevens 't Eijland Texel, de Helder Alkmaar Beverwijk Haarlem Leijden te rug na Rotterdam. Door Sandra Niessen aangehaald in het artikel De Oorsprong gezien door 18de eeuwse toeriste, *De Veluwe Post*, 22 februari 2008, p. 8

³⁰ Jan Holwerda, Het cascadedal van landgoed De Duno te Doorwerth, in Arinda van der Does en Jan Holwerda (eindred.). *Tuingeschiedenis in Nederland. Veelzijdig erfgoed in 't groen*, Utrecht 2009, p. 65-78.

³¹ H. Kerkkamp. *Verloren luister: verdwenen landgoederen*, Velp 1969, p. 103.

³² Of Samuel familie van de Van Ecks van Mariëndaal en van de jeugdige dagboekschrijver Otto van Eck is, is nog niet achterhaald.

³³ Derk Willem Abraham Brantsen is een zoon van Johan Brantsen en Hester Henriëtte de Vree, en Gerhardina Abigaël Agatha Brantsen is dochter van Hendrik Willem Brantsen en Johanna Elisabeth de Vree; of te wel de respectievelijke vaders waren broers en de moeders zussen (en ooms en tantes van Elisabeth Brantsen).

³⁴ De datering 1797 hangt samen met een gastenboek dat in de hermitage lag die op deze kaart wordt verbeeld: dit gastenboek begint met 29 april 1798.

³⁵ SB4. *Herstelplan Rhederoord De Steeg*, Wageningen 2011, p. 65.

³⁶ C. Schulte, 2009, p. 149.

³⁷ U. M. Mehrten en H. M. J. Tromp. *Biljoen en Beekhuizen te Velp*, Deel 14 van Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen, Zeist 1984.

³⁸ Mehrten en Tromp, 1984.

³⁹ Mehrten en Tromp, 1984, p. 24.

⁴⁰ *Der Clevische Zuschauer/oder/Patriotische Beyträge/zur Aufklärung/Von einer Gesellschaft/Wahrheitsliebender Freunde.*

⁴¹ W.F.W.M. van Heugten, Zurück zur Urquelle der Natur. Een romantische wandeling van een Kleefs patriot naar Rozendaal en Beekhuizen in augustus 1792, *Gelre LXXXIV* (1993), p. 98.

⁴² Gelders Archief, Inv.nr. 0508 Handschriften Rijksarchief in Gelderland, nr. 432. Kopie van het origineel in particulier bezit, lopend van augustus 1790 tot september 1795. Overigens staat, met het ontwerp voor Rhederoord door Posth uit vermoedelijk 1797 in het achterhoofd, de naam D.W.A. Brantsen (eigenaar van Rhederoord) onder 20 *juliet* 1792 en 21 *aug* 1796.

⁴³ Een ander voorbeeld van een inscriptie, in het Frans met een Nederlandse vertaling, staat in J. Anspach. *De Veluwse familie Tulleken en hare aanverwanten*, 1882. Te lezen

valt dat Gerhard Tulleken (1764-1833) de inscriptie optekende, deze was op Lichtenbeek bij een hermitage op een steen gegraveerd.

⁴⁴ Menno is Menno Simons (circa 1496-1561), een Nederlands voormalig rooms-katholiek priester en kerkhervormer (wederdopers). http://nl.wikipedia.org/wiki/Menno_Simons.

⁴⁵ Paracelsus is Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493 of 1494-1541), een beroemde arts en theoloog die zich ook bezighield met alchemie en astrologie. <http://nl.wikipedia.org/wiki/Paracelsus>.

⁴⁶ Behulpzaam bij het 'groene' deel van de aankleding is Nicolaas Meerburgh, *Naamlijst der boom- en heestergewassen dienstig tot het aanleggen van lustboschjes of zogenaamde hermitagiën*, Leyden 1782. Meerburgh schrijft: *op meest alle Lusthoven, al zyn dezelve niet zeer uitgestrekt, zonderd men thans de eene of andere plaats af, om een zogenaamde Hermitagie aanteleggen, en met verscheidenheid van gewassen te verciere*n. Volgens Meerburgh heeft de lusthofbezitter geen idee wat te planten en wat verkrijgbaar is. Hierin moet zijn *naamlijst* voorzien. Opvallend is het vroege jaartal en het onderkennen van de hermitage als een modeverschijnsel. Hiernaast valt op dat de naamlijst wel erg lang en weinig specifiek is.

⁴⁷ Voor meer over hermitages en kluizenaars zie: Wim Meulenkamp, 'Eene schilderachtige hermitage...' : een inventaris van sierhermitages en kluizenaarspoppen in Nederland, *Antiek* 21-5 (1986), p. 297-301 en Wim Meulenkamp, De cultus van de hermitage in Nederland, in M. Bison et al. *O Laage hut! Meer grootsch dan vorstelyke hoven*, Beverwijk 1993, p. 57-74.

⁴⁸ Een nog steeds bestaand ensemble is dat van Vilsteren: een hermitage met een passend sober ingericht interieur en in de onmiddellijke nabijheid een schijngraf. Wim Meulenkamp, Kluizenaars, boeren en dagloners : levende en quasi-levende stoffering in de landschapstuin, in C. van Eck, J. van den Eynde & W. van Leeuwen (red.). *Het schilderachtige : studies over het schilderachtige in de Nederlandse kunsttheorie en architectuur 1650 - 1900*, Amsterdam, 1994. p. 74-84.

⁴⁹ *Floralia: geïllustreerd tuinbouwblad* 1, (1880)

⁵⁰ Biljoen kende naast de levende *hermiet* ook nog twee Zwitserse kaasmakers, de gebroeders Henny. Door J.F.W. baron van Spaen, tijdens zijn Grand Tour, vanuit Zwitserland meegenomen en in het rekeningenboek aangeduid als *Zwitserse Pagters*. Meulenkamp, 1994.